

O REFORMOVATELNOSTI SOCIALISTICKÝCH EKONOMICKÝCH SYSTÉMŮ

JIRÍ KOSTA

1. Úvodem

Před 16 lety, kdy mi bylo svěřeno na frankfurtské universitě vedení katedry pro socialistické ekonomické systémy, nevypadaly reformní výhledy v zemích tzv. reálného socialismu právě růžově. Po Pražském jaru nastaly v Československu chmurné časy. V NDR se Honeckerovo vedení vrátilo po sedmi letech mírně zreformovaného plánování k tradičnímu centralismu. Polovičatý reformní experiment zavedený v roce 1965 v sovětském průmyslu zanikl zanedlouho tichou cestou. Jedině v Maďarsku se zdálo, že „Nový hospodářský mechanismus“, realizovaný od počátku roku 1968, přetrvává; avšak i zde se později ukázalo, že byrokratické metody řízení mají houževnatější život, než bylo předpokládáno. Dokonce v Jugoslávii i v Číně — tedy vně sovětské sféry vlivu — bylo patrné spíše potlačení tržních forem, i když šlo v obou zemích o zcela odlišnou výchozí situaci a o odlišné koncepce řešení. — Celkem vzato se tedy v oné době zdálo, že se potvrzuje teze autorů, kteří pochybovali odjakživa o reformovatelnosti ekonomických systémů sovětského typu, o možnosti jejich převedení na dráhu tržní ekonomiky.

Dnes se v zemích sovětského bloku nepochybně rýsuje situace zcela odlišná. Již v roce 1978 byla po porážce maoismu zahájena pozoruhodná reforma v čínském zemědělství, na kterou navázaly po několika letech obdobně reformní kroky v dalších odvětvích. V poslední době posílili Maďaři tržní prvky již dříve zreformované soustavy řízení. Gorbačov hovoří o potřebě „radikální přestavby“ sovětské ekonomiky. Jugoslávští ekonomové doporučují — zatím pravda s nikoli zřejmým úspěchem — aby i v jejich systému došlo opět k uvolnění tržních sil. I když není jisto, zda v různých zemích východního bloku započaté diskuse i zavedená konkrétnější opatření vyústí v dalekosáhlejší hospodářské či dokonce politické reformy, pak tím spíše nabývá na významu staronová otázka:

Je socialistický ekonomický systém reformovatelný?

Dříve než se pokusím o rozbor problému a zformulování odpovědi, chtěl bych poukázat na jisté dilema týkající se pojmu „socialismus“. Ekonomickou soustavu socialismu lze totiž definovat dvojím způsobem: jednak pomocí institucionálních kategorií, jednak na základě normativních hodnot. V prvním případě možno pokládat tři systémové instituce za základní: společenské vlastnictví výrobních prostředků, národohospodářské plánování a odměňování podle práce. Systémy centrálního plánování sovětského typu odpovídají více méně tomuto vymezení. Jestliže však hodláme interpretovat systémy reálného socialismu normativně, pak je situace nesporně jiná. V tomto druhém případě nutno měřit přívlastek „socialistický“ pomocí hesla „Vol-

nost, rovnost, bratrství“, tedy pomocí ideálů, které od dob Francouzské revoluce zapsala na své prapory všechna emancipační hnutí, ba co více, jejichž plné uskutečnění sliboval teprve klasický socialismus. Že systémy sovětského ražení jsou od těchto normativních hodnot na hony vzdálené, je na bile dni. Tuto skutečnost vyjadřuje názorně dokument připravovaný v období Pražského jara reformními komunisty. Zde se říkalo:

„Socialismus potřebuje nikoli méně, ale více a reálnějších svobod než kterákoli dřívější společnost: svobody slova a projevu, shromažďování, spolčování, pohybu, cestování atd.; vyžaduje nikoli méně, ale více a reálnějších práv člověka: práva na domov, na zaměstnání a uplatnění, na vzdělávání a příležitost k rozvoji schopností, na sociální péči a sociální zabezpečení, na osobní majetek, demokratické zastoupení, na hájení svých zájmů i účast v rozhodování — a to pro všechny členy společnosti.“ 1)

Ekonomický systém usilující o realizaci emancipačních hodnot musí jednak vytvořit svou výkonností hmotné předpoklady pro plný rozvoj jednotlivce ve svobodné společnosti, jednak zajistit přiměřenou účast občanů na rozhodování. **Cíl hospodářské reformy tudíž spočívá jak v zajištění vysoké efektivity tak i v zabezpečení práva každého rozhodovat jako spotřebitel i jako pracovník v souladu se zájmy spoluobčanů.** Reforma přitom nutně vychází z existujícího systému centrálně direktivního řízení, který má vzhledem ke svým historickým kořenům tyto specifické rysy institucionálního charakteru:

- za první: nositelem vlastnických práv je stát, přesněji řečeno státní administrativní byrokracie, dosazená a svázaná s aparátem komunistické strany;
- za druhé: nástrojem plánování jsou centrálně stanovené závazné direktivy a ukazatele, udělující po vertikální ose — od centra přes různé hierarchické mezičlánky podniku a případně i jednotlivci — příkazy týkající se výroby, směny a rozdělování;
- za třetí: soubor hmotných podnětů je dán jednak mzdou, určenou podle individuálního výkonu a podle preferencí plánovacího centra, jednak dalšími odměnami a vyhlídkou na postup v rámci mocenské hierarchie, přičemž měřítkem úspěchu je v hospodářské sféře plnění plánovaných ukazatelů.

1) „O přípravě a základních rysech dlouhodobého programu strany“, materiál připravený v květnu-červnu 1968 pro XIV. sjezd KSČ

Vycházíme-li z této výchozí charakteristiky systému, předpokládá pak ekonomická reforma orientovaná na překonání staré soustavy tato cílová zaměření:

- převod vlastnických práv z centra na podniky,
- vystřídání příkazního plánování hospodářskou politikou respektující tržní vztahy,
- měřítkem úspěšnosti se stává skutečně dosažená rentabilita podniku. Přestavba staré hospodářské soustavy zaměřená tímto směrem skýtá šanci překonání dvou kardinálních vad dosavadního systému — chronického narušování zásad hospodárnosti a vyluky pracujících z rozhodování.

Vraťme se však k základnímu tématu příspěvku. Hovořit o reformovatelnosti systému předpokládá určit bariéry blokující reformu, jakož i hnací síly uvádějící reformu v pohyb. Působení těchto protichůdných faktorů bude třeba osvětlit konkrétními příklady přílivu a odlivu reform v zemích reálného socialismu. K této ilustraci bych chtěl předem poznamenat: Přes rozdílné výchozí podmínky i vývojové tendence a nestejně probíhající reformní cykly v jednotlivých zemích jsou přece jenom nápadné shody v působení jak brzdících tak popohánějících sil. Lze tudíž hovořit o obecných tendencích systémové dynamiky, patrných všude tam, kde tento systém existuje.

2. Reformní bariéry

Překážky, s nimiž se doposud potýkala všechna hnutí usilující o hospodářské reformy ve východním bloku (včetně Číny) byly a jsou rázu *politického, sociálního, ideologického a ekonomického*. Tyto čtyři dimenze působí zřídka izolovaně. Většinou lze pozorovat jejich souvztahné interakce, jako třeba vztahy mezi politickými a ideologickými, sociálními a ekonomickými, či mezi ekonomickými a politickými bariérami.

Je zřejmé, že *politický systém* sovětského typu, založený na samovládě funkcionářského aparátu, tzv. nomenklatury, je těžko slučitelný s tržní ekonomikou, opírající se o autonomní rozhodování hospodářských subjektů — podniků i jednotlivců. Překážku zde netvoří pouze monopol rozhodování jako takový, nýbrž i monopol informační. Omezení informací na úzký okruh vyvolených nutně ochromuje tržní mechanismus. Držitelé moci jsou sotva ochotni se vzdát svých výsostných práv, byť i jen v jediné společenské oblasti, v daném případě v ekonomice. Právě marxisté, kteří jsou zvyklí uvažovat — někdy v přehnané míře — v kategoriích třídní nadvlády, pochopí patrně tuto logiku spíše než kdokoli jiný. Právě vzhledem k těmto mocenským zájmům byly proto za Stalina, Brežněva a jiných reformy spojené s dalekosáhlejší decentralizací neprosaditelné. Pravda, známe případy, kdy komunistické elity nebo jejich části tolerovaly, případně i podnítily hospodářské reformy, ačkoli tím oslabily vlastní mocenské pozice. Proč a za jakých okolností k tomuto na první pohled protismyslnému jevu dochází, chci osvětlit na závěr tohoto příspěvku.

Brzdící vliv politické moci na reformní pohyb lze pozorovat ve všech fázích vývoje: v průběhu reformních diskusí, jako tomu bylo třeba v Polsku po roce 1956, při prosazování prvních systémových změn, jak to dokládá příklad Československa před rokem 1968, či za podmínek dalekosáhlejší přestavby systému jako v soudobé Číně.

Československé reformní hnutí šedesátých let skýtá názorné příklady souvztahnosti ekonomických a politických aspektů. Českým a slovenským reformátorům bylo zejména v prvních fázích retrospektivních diskusí nejednou zabráněno, aby širili své kritické pohledy na minulost a své pro tehdejší dobu radikální reformní ideje veřejně. Jedině bezradnost Novotného vedení, které bylo konfrontováno se stále se prohlubující hospodářskou krizí, vedla nakonec k tomu, že se vládnoucí klika rozhodla vyslyšet hlas kritiků. Když pak komise expertů vedená Otou Šikem připravila reformní návrh, který byl v nepříliš pozmeněné podobě předložen ke schválení politickému centru, a když posléze došlo k zavedení prvních opatření, pak si logika hospodářské reformy vyžádala dalších kroků: ty však již zasáhly hlouběji do politicko-mocenské sféry. Naznačme to formulací otázek, které se za vzniklých podmínek vynořily:

- Do jaké míry lze požadovat od vedení podniku, aby se řídilo tržními signály, jestliže všemocní funkcionáři, odvolávající se na princip vedoucí úlohy strany, co chvíli zasahují do rozhodování bez ohledu na ekonomická kritéria?
- Jak se má podnikový ředitel vypořádat se situací dvojího podřízení, jak jako kádr dosazený vyšší instancí a tudíž i této poplatný, jednak jako manažer, jehož prestiž i hmotné postavení — do jisté míry to platí i pro osazenstvo podniku — závisí na dosažených tržních výsledcích?
- Proč jsou pracovníci podniků nadále vyloučeni z rozhodování, ačkoli je od nynějška část jejich výdělků svázána s podnikovým důchodem, vyplývajícím ze společného úsilí v podmínkách tržní soutěže?
- Nakolik lze spoléhat na pozitivní působení tržního mechanismu, jestliže jsou nositelům rozhodování zatajovány důležité informace pod záminkou, že by jich mohlo být zneužito třídním protivníkem?

Českoslovenští reformátoři hledali a nacházeli v letech 1966/1967 nová řešení, která by uvolnila hráze plynoucí ze starých politických struktur. Směry takových řešení lze naznačit heslovitě takto:

- politické zásahy do podnikového rozhodování byly postupně omezovány;
- v podnicích byly ustaveny rady pracujících, do jejichž pravomoci spadalo jmenování ředitele;
- z odborových organizací a z družstev se stávala poprvé nezávislá sdružení, hájící zájmy a prosazující vůli svého členstva;
- zbytečné a neodůvodněné tajnostkárství začalo mizet; hospodářským subjektům — podnikům i jejich pracovníkům — byly zpřístupněny informace nezbytné pro racionální rozhodování.

Zkrátka: decentralizace v ekonomice nabývala demokratizačních dimenzí, uvolňujících stmulé struktury politické moci. Vpád vojsk „bratrských zemí“ a násilné potlačení reformních sil z vedení KSČ znamenaly likvidaci všech podstatných elementů hospodářské reformy, která se v letech 1965 až 1968 tak slibně rozvíjela. Byla to zahraničně politická konstelace — dominance Sovětského Svazu ve východním bloku — která zapříčinila porážku československého reformního hnutí šedesátých let.

Příklad Československa však neznamena, že by Sověti musili vždy a za všech okolností bránit svým satelitům v pokusech o hospodářské reformy.

Maďarsku se povedlo setrvat na reformním kursu z roku 1968 až dodnes. Nutno připustit, že to bylo zejména zpočátku možné také proto, že Kádárovo vedení respektovalo základní pravidla panující v reálně socialistickém táboře, tj. nenarušovalo princip vedoucí úlohy strany ve vnitřní a bezvýhradnou poslušnost vůči „velikému bratru“ v zahraniční politice. Jisté není bez zajímavosti, že se v Budapešti nikoliv až dnes, po vyhlášení „přestavby“ Gorbačovem, nýbrž již po delší dobu objevují podobné tendence hospodářské demokracie jako v 60. letech v Praze; ba co více: do temna reálně socialistické politiky i kultury prosvitají v Maďarsku tu a tam demokratizační paprsky. Při tom jisté nelze zanedbat podstatnou změnu v Sovětském svazu samém. Lze předpokládat, že sovětské vedení za Gorbačova bude spíše tolerovat reformní snahy satelitních zemí, než tomu bylo za Brežněva. O tom svědčí mimo jiné určité sympatie, s kterými provázejí Gorbačovovi ekonomičtí poradci maďarský model.

Zmínil jsem se o brzdicí roli nomenklatury. Avšak trvalé zablokování reformy by bylo sotva myslitelné, kdyby ortodoxní křídlo komunistických stran tvořilo jedinou sociální silu, jež by měla zájem na zachování starých poměrů. V zemích reálně socialismu existuje však ještě další, početnější vrstva obyvatelstva, jejíž postoj je spíše konzervativní. Jde o ony dělníky a úředníky, jejichž pracovní úsilí, kvalifikace a výkonnost jsou zpravidla nízké. Četnost této vrstvy kolísá podle materiálního dopadu doprovázejícího reformní opatření: zvyšují-li se reálné důchody řadových občanů, pak klesá počet nedůvěřivých, vznikají-li však citelné hospodářské potíže, postihující nepříznivě hmotné postavení zmíněných skupin obyvatel, pak počet nespokojených mezi nimi stoupá. Nespokojenost se objevuje zejména ve dvou případech, které s sebou přináší nutně reformní změny. Za prvé, když se zvyšují tržní ceny v důsledku nedostatku zboží, dědictví to starého systému, případně též vzhledem ke krácení dotací. Za druhé, stupňují-li se nároky na pracovníky tím, že je vyžadován vyšší výkon či kvalifikace, nebo tím, že dochází k nezbytné mobilitě, protože nelze trpět setrvaním v ekonomicky neodůvodněné výrobě. Mezi případné protivníky reformy patří i ona část vedoucích hospodářských pracovníků, která si zvykla na příkazy shora a tudíž se bojí samostatnějšího, náročnějšího a kvalifikovanějšího způsobu řízení.

Zastavme se však pozorněji u těch pracujících vrstev, jejichž značná část může vytvořit jakousi zálohu konzervativního křídla aparátu. Že se může vyvinout situace i jinak, tedy příznivěji, o tom svědčí dva jinak zcela odlišné příklady: vývoj v Polsku a v Číně. Polský vývoj ukazuje, že ruku v ruce s krizovostí staré soustavy se může převážná část dělnictva, vedena mluvčími vzešlymi z jejího středu, postavit v čelo reformního hnutí. Byla to jejich organizace, Solidarity, která volala důrazněji než kdokoli jiný po decentralizaci rozhodování, po tržním systému, po samosprávě v podnicích. V Číně, obrovské agrární zemi, se staly stamiliónové masy rolníků, tedy rozhodující část obyvatelstva, hlavní oporou nového kursu, a to tím více, čím jasněji poznávaly na vlastní kůži, jaké jsou hmotné výhody systému, v němž se vyplácí výkonnost.

Vedle politických a sociálních bariér, které brání reformě, tvoří další překážku *ideologický dogmatismus*. Pravda, obecně lze pozorovat za poslední dvě, tři desetiletí jisté tendence ústupu od starých dogmat. O tom svědčí takové jevy, jako je větší otevřenost ekonomik socialistických zemí vůči kapitalistickému světu, dále

pronikání peněžních a tržních forem řízení, a ne naposled i renesance soukromého maloživnostenského sektoru, i když většinou jen v malém rozsahu. Přesto je třeba poznamenat, že se vedení komunistických stran ve všech zemích jen s těžkým srdcem loučí se starou ideologií, i když to ekonomická hlediska naléhavě požadují. O tom svědčí třeba Stalinovy teze o vlastnických poměrech za socialismu, na nichž lpi téměř všichni komunističtí ideologové v zemích reálně socialismu. Podle Stalina je socialismus dobudován teprve tehdy, je-li soukromé vlastnictví výrobních prostředků totálně nahrazeno státním a družstevním vlastnictvím (otázku, zda sovětské kolchozy lze pokládat za opravdová družstva, zde ponechme stranou). Socialismus je prý neslučitelný s existencí soukromých podniků. Proto bylo i záhumerkové hospodářství v zemědělských družstvech připuštěno vždy jen váhavě a v SSSR a některých jiných zemích čas od času opět zredukováno. Trvalo plně půl století, než před nedávnem odhlasoval Nejvyšší sovět zákon, podle kterého je dovoleno provozovat soukromou živnost obuvníkům a zámečnickům, truhlářům a tesařům, malířům pokojů, hospodským a taxikářům atp., avšak zpravidla jen ve volném čase a jednotlivě nebo nanejvýš s rodinnými příslušníky. Zakázána je soukromá výroba výpočetní a rozmnožovací techniky i soukromé služby v těchto oborech, soukromé provozování heren a podobných činností — tedy takové činnosti, které jsou pokládány za politicky „nebezpečné“. Na jedné straně sovětské vedení pochopilo, že soukromé živnosti dokážou zajistit zásobování zbožím a službami lépe, než se to dosud dařilo státním podnikům. Na straně druhé ještě přežívá dogma, že rozšíření soukromého sektoru ohrožuje socialistický charakter společnosti.

* * *

Ve dvou jiných zemích reálně socialismu se však odvážili přece jen dál. V Maďarsku došlo v uplynulých letech k podstatnému rozšíření soukromé i kooperativní sféry. Občané zde podnikají individuálně nebo se sdružují v rozmanitých formách skupinových i družstevních, čímž obohacují výrazně spotřebitelský trh a navíc znatelně zlepšují své reálné důchody. V druhé zemi, v Číně, pokročili v tomto směru ještě o kus dál. Expanze soukromého sektoru zde sleduje navíc další cíl: touto cestou vytvořit nové pracovní příležitosti, neboť vysoká porodnost v minulém období a návrat milionů mladých lidí, které zahnali za kulturní revoluce pod rouškou dobrovolnosti na venkov, zapříčinily obrovský tlak na trhu práce. V roce 1985 napočítali v Číně již 17 milionů individuálně podnikajících občanů, což odpovídalo pěti procentům všech pracujících v národním hospodářství. Ještě výraznější je však privatizační trend v čínském zemědělství. Rolníkům je smluvně přenechávána půda do osobního užívání; o rostlinné výrobě, chovu dobytka, o používání výrobních prostředků, které jim většinou také patří, i o odbytu výrobků rozhodují do značné míry oni sami.

O setrvačnosti ideologie v hlavách komunistických vůdců svědčí dokonce i příklad Jugoslávie, ačkoli se tato země vymanila ze sféry vlivu Sovětského svazu již koncem čtyřicátých let. Tržní formy řízení, doplněné soustavou dělnických rad v podnicích — tedy jugoslávský tržně-samosprávný socialismus zavedený v padesátých letech — ustoupily pod vlivem zesnu-

lého šéfidologa Kardelje o dvě desetiletí později jakési nadpodnikové samosprávě. Sít' všelijakých samosprávných institucí jako jsou tzv. „konference delegátů“, „zájmová společenství“, „samosprávné dohody“ a „společenské úmluvy“, svazující podniky a organizace mezi sebou jakož i s územními orgány a federálním centrem, nutně přepínají informační a kvalifikační kapacitu „spolurozhodujících“ delegátů. Zvládnutí záplavy materiálů předkládaných k projednání si proto vyžaduje zapojení rozsáhlého byrokratického aparátu. Nikoli pomocí hospodářské politiky respektující tržní vztahy, nýbrž prostřednictvím těchto prý „samosprávných“ institucí chce vedení státu bojovat proti takovým neduhům jako je inflace, nezasloužené příjmy atp. Namísto socialistického tržního hospodářství degeneroval jugoslávský systém v jakousi soustavu úmluv („bargaining economy“), v níž je nejen potlačen tržní mechanismus, ale kde je zamýšlená dělnická samospráva navíc degradována na pouhý formální rituál. Mám za to, že zde je nutno hledat jednu z příčin katastrofální ekonomické situace, do které zabředla Jugoslávie během uplynulého desetiletí.

Poukázal jsem na politické bariéry, sociální resistence a ideologické předsudky, s nimiž se musí potýkat reformní síly v zemích reálného socialismu. Co však, jestliže se reformní křídlo ve vedení komunistických stran přece jen prosadí, jak se to stalo krátce v Československu a jak je tomu dodnes v Maďarsku a Číně? Pak je na pořadu dne náročný úkol vypracovat *ekonomickou koncepci reformy, strategii transformace systému*. Není-li pochyb o základním směru hospodářské reformy, tedy o nezbytnosti nahradit příkazní plánování tržní regulací, pak spočívá hlavní problém v koncipování jednotlivých reformních kroků. Domnívám se, že by vypracování detailního cílového modelu nebylo příliš plodné. Vytváření nového systému je nutno pokládat za proces otevřený, modifikovatelný podle získaných zkušeností a měnících se vnějších podmínek. Již dosavadní vývoj ukázal na *tři klíčové problémy přestavby*. Jejich naléhavost lze dokumentovat mj. na příkladech československého reformního vývoje šedesátých let a především dlouhodobého reformního kursu v Maďarsku.

Za první: Jde o krajně nepříznivé výchozí podmínky, za nichž je v zemích reálného socialismu zahajována každá hospodářská reforma. Za tradičního systému existuje trvalá mezera v nabídce, stálý nedostatek výrobních zdrojů — ať už jde o suroviny, energii, stroje či o náhradní díly — na straně jedné, a zaostávající zásobování spotřebním zbožím žádaným konsumenty na straně druhé. Systémové příčiny tohoto jevu, které jsou v odborné literatuře zevrubně analyzovány — například v pozoruhodném díle Maďara Jánose Kornaie nazvaném „ekonomika nedostatku“ — nelze v rámci tohoto příspěvku rozebrat. Nás zde jen zajímá okolnost, že za této situace je prosazení reformního projektu zvláště obtížné. Potíž je o to větší, že k beztak složitým podmínkám přestavby přistupují často další dodatečná břemena: přemrštěné cíle plánu, nepřiměřená hospodářská, případně zahraničně obchodní politika, nebo i nepředvídané krizové tendence na světových trzích, nehledě ke skutečným přírodním pohromám.

V této souvislosti jsou v reformních diskusích vyjadřovány dvě protichůdné pozice ukazující na jisté dilema. Představitelé konzervativního pojetí — jsou-li

vůbec nakloněni přitakat reformnímu kursu — zastávají názor, že dalekosáhlejší reformu tržního typu nelze zahájit v podmínkách všeobecného nedostatku či závažných dílčích disproporcí. Před realizací přestavby je prý nutno překonat strukturální nerovnováhy, zejména pak odstranit úzká místa v řadě odvětví. Po soudu těchto ekonomů je nutno zabezpečit alespoň zhruba rovnovážný stav národního hospodářství za poměrů direktivního plánování a tudíž pomoci jemu vlastních nástrojů, tedy pomoci centrálně stanovených závazných ukazatelů. Pak teprve budou, jak oni říkají, vytvořeny nutně předpoklady pro úspěšný start reformy.

Chceme-li hledat historický příklad, který by dával této argumentaci za pravdu, pak je záhodno obrátit pozornost opět k Číně. Pravda, zde byla kolem roku 1978 prosazována růstová strategie v rámci centrálního plánování, zaměřená na změnu makroproporcí, a to na úkor investic a těžkého průmyslu, neboli — chceme-li zamýšlený model růstu zformulovat pozitivně — ve prospěch spotřebního průmyslu a zemědělství, tedy ve prospěch životní úrovně obyvatelstva. Tato politika si zároveň vyžádala dočasné přibrzdění tempa růstu čínské ekonomiky. Po mém soudu však úspěch této strategie, který se počátkem osmdesátých let skutečně dostavil, byl přinejmenším ve stejné míře důsledkem paralelně probíhající radikální reformy tržního zaměření v zemědělství jako konsekvence zmíněného směru v centrálním plánu.

Českoslovenští a maďarští reformátoři zaujali v diskusích opačné stanovisko. Po jejich soudu nelze v podmínkách tradičního modelu plánování počítat s tím, že by se podstatněji vyřešily tzv. věčné problémy, tj. nedostatečně pružné přizpůsobování výrobních struktur měnící se poptávce, jakož i nechuť zavádět novou techniku v souladu s potřebami vědeckotechnické revoluce, probíhající ve skutečnosti pouze na kapitalistickém Západě. Čeští a slovenští ekonomové, kteří se v šedesátých letech zasazovali o systémové změny, opírali své stanovisko o skutečnost, že industriální charakter jejich země přímo volá po neprodleném zahájení reformy, neboť jediné nová soustava tržního typu je s to uvést ekonomiku na rovnovážnou a moderní — v terminologii tamních diskusí „intenzivní“ — dráhu růstu. Jejich maďarští kolegové podírali svou argumentaci, orientovanou obdobným směrem, poukazem na mimořádně vysoký stupeň závislosti jejich hospodářství na ekonomice světové. Právě tato rozsáhlá integrace do mezinárodní dělby práce si vyžaduje — říkali přesvědčivě — posílení tržních prvků řízení, má-li být zajištěna stálá přizpůsobivost výroby prudce se měnícím vnějším podmínkám. Mám za to, že tyto argumenty dokládají jednoznačně nutnost **priority systémových změn před snahou překonat disproporce „po staru“**.

Za druhé: V průběhu systémové transformace se nelze vyhnout dočasné koexistenci prvků staré a nové soustavy. Zásadně by se mělo sice centrum vystříhat příkazních forem řízení, avšak toho nelze dosáhnout přes noc. Proto vzniká otázka, nakolik jsou vzájemně se protivící systémové prvky — jednak příkazní ukazatelé plánu, jednak tržní formy rozhodování — slučitelné, jinými slovy, zda takováto „koexistence“ nenaruší fungování ekonomiky. Problém lze přiblížit pomocí zkušenosti čínských a maďarských.

V Číně dnes přikazuje plánovací centrum podnikům pomocí tradičních ukazatelů, jaké množství jistých produktů třeba vyrobit, při čemž odbyt těchto kvót je

realizován za státem stanovené pevné ceny. Vše, co podnik vyrobí nad toto množství, může prodat za cenu tržní, zpravidla vyšší. Že tu hraje úlohu i úvaha, které zboží a jaké jeho množství se žádá, je racionální důsledek tržní logiky. Značná část výrobků, zejména pak spotřební zboží, není již vůbec obsažena v nomenklatuře plánu a vyrábí se proto čistě pro trh. Na druhé straně však převládají metody centrálně direktivního řízení v řadě jiných odvětví, jako jsou investiční výstavba či materiálně-technické zásobování, v bankovníctví a do jisté míry i při tvorbě cen. Reformní ekonomové v Číně upozorňují právem na to, že za těchto okolností tržní signály nezabírají a že je proto třeba urychleně zredukovat příkazní formy řízení. V Maďarsku již v podstatě zrušili závazné ukazatele výrobního plánu. Avšak i zde přžívá řada pozůstatků staré soustavy, které podkopávají racionální působení tržního mechanismu. Jde na příklad o vysoký stupeň monopolizace podniků, o značný rozsah centrálně stanovených cen, o povážlivý objem subvencí, o nedostatečnou konkurenci mezi bankami, o absenci faktického trhu kapitálu, a v neposlední řadě o zásahy politických aparátů do rozhodování podniků. Takovéto jevy podkopávají fungování tržních vazeb a měly by, jak zdůrazňují kritičtí ekonomové, zmizet v průběhu „druhé etapy“ ekonomické reformy.

Za třetí: V době přestavby systému dochází k cílovému konfliktu mezi zásadou hospodářské efektivity a sociálními dopady. Zanedbání ekonomické racionality, známý to neduh staré soustavy, vedlo konec konců k zaostávání životní úrovně obyvatelstva zemi reálného socialismu. Zdanlivé sociální vymoženosti jako záruka daného pracovního místa, subvencování zboží hromadné spotřeby a řady služeb, či dlouhodobě pevné ceny výrobků, se jeví leckomu na první pohled pro dělníka a spotřebitele výhodné. Ve skutečnosti však tu převažují nevýhody postihující celou společnost a nakonec i jednotlivce resp. skupiny těmito jevy zdanlivě zvýhodněné. Převažující nevýhody vyplývají z důsledků takovýchto opatření: ty spočívají ve „výrobě pro výrobu“ namísto pro spotřebu; ve všeobecné ne hospodárnosti, neboť nikdo neví a ani nemusí vědět, co nás to všechno vlastně stojí; v plýtvání materiálními hodnotami podle zásady „z cizího krev neteče“. Není pak divu, že hmotné postavení občanů v těchto zemích zaostává za kapitalistickými státy, které jsou, přesněji řečeno kdysi byly na podobném stupni rozvoje.

Hospodářská reforma, která usiluje o zvyšování efektivity, se tak či onak nevyhne zcela sociálním dopadům, které mohou postihnout různé skupiny obyvatelstva nesterpně. Vyšší nároky na pracovní výkon, na přechod pracovníků z jednoho pracoviště na druhé, a stejně i jisté kolísání cen, to vše jsou nezbytné průvodní jevy, které nemusí „vonět“ každému, které jsou však přesto nutné, chtějí-li tyto země vybědnout z všeobecného zaostávání. Sociální důsledky tlaku na efektivity je třeba veřejnosti včas a nezakrytě osvětlit, nemají-li vzniknout zbytečné iluze o reformě jako o „záračné medicíně“, a nakonec zbytečná kocovina. Aby nedošlo k nedorozumění: nedomnívám se, že ekonomickým měřítkům musí být v každém jednotlivém případě dána přednost před hledisky sociálními, zejména, kde by sociální dopady byly příliš tvrdé. Chci však zdůraznit, že **zvyšování ekonomické efektivity je základní pravidlo a nezbytný předpoklad pro obecné zlepšení životních podmínek všech občanů.**

3. Hybné síly reformy

Ukázal jsem již v předchozí části této úvahy, že tytéž činitele, které brání nástupu reformy, mohou za jistých podmínek, případně v pozměněné podobě, zvýšit reformní šance. Týkalo se to faktorů politických, sociálních, ideologických a ekonomických. Tuto stránku věci, tedy působení hybných sil, které vyvíjejí tlak na překonání starého systému a tím zlepšují vyhlídky na ekonomickou, případně i politickou reformu, chci závěrem poněkud rozšířit. Opírám se při tom opět o historické zkušenosti zemi reálného socialismu.

Již od druhé poloviny padesátých let, jmenovitě po XX.sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu, lze ve východním táboře pozorovat jisté, byť i skromné *uvolňování politických struktur*. Byla již řeč o skupinách řadového občanstva, které spíše brzdi úsilí o reformu, ale i o polském a činském příkladě, kdy se mohou širší vrstvy obyvatelstva stát oporou reformního kursu. V tomto směru je nutno obrátit pozornost na ony *sociální síly*, které bývají zpravidla iniciátory a protagonisty reformních hnutí: jde tu především o jisté kruhy inteligence, i o ty dělníky a zaměstnance včetně některých vedoucích pracovníků, kteří vynikají pracovní iniciativou a většinou i odbornou zdatností. I v centrálním hospodářském a politickém aparátě lze najít lidi, kteří jsou již od počátku reformních diskusí aktivními nositeli reformního kursu nebo se jimi stávají v období příprav konkrétních opatření. To vše ukázaly zkušenosti šedesátých let v Československu. Pokud jde o setrvačnost *ideologických dogmat*, bylo již poukázáno na to, že se tato bariéra reformního úsilí střetává s protichůdnou tendencí: zájem na fungování ekonomiky často nutí držitele moci, aby se vzdávali ideologických přesvědčení. Pomalý a klikatý probíhající, avšak dlouhodobě přece jen se prosazující ústup od dogmatismu je do značné míry důsledkem poznávacího procesu, v jehož čele stojí intelektuální kruhy, ovlivňující celkové duchovní klima v zemi. Těmto proudům se nevyhnou, jak lze pozorovat, části establišmentu, které se stávají reformním křídlem vládnoucí elity.

Nejzávažnější a nejpůsobivější hnací síly reformy byly, jsou a po mém soudu i nadále budou *rázu ekonomického*. Strnulé hospodářské struktury a skutečná či domnělá rizika sociálně-ekonomického vývoje sice často brání tomu, aby se vedení stran odhodlalo k dalekosáhlejším systémovým změnám. Na druhé straně však projevy hospodářské krize zasahující země reálného socialismu působí jako katalyzátor, který zesiluje reformní tlak a vynucuje si reformní opatření. Tato souvislost je rozhodujícím popudem k hospodářským reformám.

Připomeňme si znovu, že československé reformní hnutí následovalo po hospodářské krizi počátku šedesátých let, podobně jako tomu bylo o dvě desetiletí později v Polsku. Skutečnost, že Novotného vedení KSC bylo vystřídáno reformní skupinou kolem Šika, Smrkovského, Kriegla a dalších, skupinou, jejímž symbolem se stal v období Pražského jara Dubček, ukazuje na **možnost systémových reform, které mohou být přímo či nepřímo podníceny shora.** Naproti tomu v Polsku vyvolal tlak zdola nejprve pohyb vpřed, zatímco několikrát vystřídaná elita vládnoucích komunistů reformu zablokovala, jakmile nabývala politických rozměrů. Nyní, kdy se Jaruzelského vedení pokouší hospodářskou reformu zachránit, naráží její

realizace na potíže, neboť vládnoucí elita je izolována od lidu, který ztratil po násilném úderu proti jeho mluvčímu, organizaci „Solidarity“, důvěru ve vedení země. **Příklad Polska ukazuje názorně, že bez podpory zdola nelze uskutečnit ani sebelépe koncipovanou ekonomickou reformu.** Charakter reformního hnutí v obou těchto zemích, byť v obou případech vyvolaného v první řadě hospodářskou krizí, byl rozdílný.

Ukazuje se, že podstatnou roli ve vývoji reformních pokusů v reálně socialistickém táboře hrála dosud poznávací schopnost komunistických elit. Ať už šlo o Dubčeka či Kádára, Deng Hsiao-pchinga nebo Gorbačova — všichni tito čelní komunisté došli zřejmě k závěru, že bez pronikavé modernizace z kamenitých ekonomických a politických struktur nelze vybědnout ze slepé uličky, do níž se společnost dostala v podmínkách totalitního systému. Jak daleko na reformní dráze se však může takový Gorbačov či Deng odvážit, zůstává zatím otevřenou otázkou. Nedávné události v Číně znovu dokládají známou zkušenost, že se meze reformních cest vyskytují vždy tam, kde je ohrožena „vedoucí úloha strany“, tedy mocenský monopol vládnoucí nomenklatury.

4. Závěrem

Chceme-li zformulovat přesnější a hlavně dlouhodobější úsudek o reformovatelnosti hospodářských a společenských systémů v zemích reálného socialismu, pak je nutno vzít v úvahu činitel působící jen velmi poznenáhlu, avšak přesto trvale: jde o dlouhodobý proces modernizace. Ekonomický a technický pokrok moderních industriálních společností, po kterém tak naléhavě volá vládnoucí garnitura, přináší s sebou — byť jsou celkové úspěchy v tomto úsilí více než skromné — některé pozitivní tendence. Oč tu jde?

Již ctižádostivě plány počáteční socialistické industrializace v Sovětském svazu v dvacátých a třicátých letech, i prioritá věnovaná průmyslovému rozvoji v lidových demokraciích po druhé světové válce si vyžádaly podstatného zvyšování kvalifikace pracujících (závažné negativní aspekty tzv. „socialistické industrializace“ zejména pro vyspělé země jako je Československo musíme v tomto kontextu ponechat stranou). Rozšíření odborného vzdělání bylo doprovázeno značnými investicemi do obecně vzdělávací soustavy, v neposlední řadě v důsledku tradičně vysoké váhy, kterou všechny směry socialistického hnutí odjakživa přisuzovaly rozmachu vzdělání obyvatelstva. Soudobý přelom ekonomických struktur, vyvolaný novými technologiemi ve výrobě a měnící se poptávkou na straně potřeb — v československé tradici označený za „vědecko-technickou revoluci“ — klade na hospodářskou soustavu zcela nové nároky. Přitom mohou investice do vzdělání, jež by si nepochybně vyžádaly jistých kvalitativních posunů, tvořit zdroj, který lze v nových podmínkách plněji mobilizovat.

Nový ekonomický a společenský řád musí brát v úvahu nové požadavky soudobého světa: musí zajistit všestrannou úsporu výrobních zdrojů, zabránit ničení životního prostředí, podnitit inovace a uvolnit jejich proud, vytvořit humánní životní podmínky, reagovat pružně na naustále se měnící potřeby. Jsou to náročné úkoly. Avšak bez jejich zvládnutí ztratí reálný socialismus, jak to dokládá dosavadní vývoj, stále více kontakt

se zeměmi, kde se o vědecko-technické revoluci sice méně mluví, avšak kde její každodenní pronikání je skutkem. Není sporu o tom, že **obrat v reálně socialistickém táboře může nastat jedině tehdy, bude-li důsledně nastoupena cesta decentralizace ekonomiky pomocí tržních koncepcí a posléze i demokratizace společnosti, zkrátka cesta systémové reformy.**

Leccos nasvědčuje tomu, že dlouhodobý proces modernizace, přinášející s sebou rozšíření odborné zdatnosti, se neobejde bez jistého pokroku v emancipačním vědomí. Ruku v ruce s pronikáním poznávacích procesů, zesílených zaostáváním za světovým vývojem, se dlouhodobě prosadí krok za krokem i v krucích politického vedení — zejména v průběhu vystřídání generací — vůle skoncovat s dosavadními poměry. Jinými slovy: bariéry, které brzdily reformní vývoj v zemích jako jsou Československo, Maďarsko nebo Polsko a hybné síly, které čas od času prorazily tyto zábrany, se začínají dnes projevovat zřetelněji i v Sovětském svazu, třebaže zde proniknou naplno s jistým zpožděním, vyplývajícím z rozdílu v úrovni ekonomického a kulturního vývoje mezi centrem a jeho satelity.

Vycházíme-li z předpokladu, že Sovětský svaz udrží střednědobě, řekněme v průběhu nastávajícího desetiletí, své dominující postavení ve východním bloku, pak by mohl modernizační proces postupující v centru mocenské sféry vytvořit reformní klima příznivé systémovým změnám v celé této oblasti. Došlo by totiž nezbytně k odezvě v satelitních zemích, v nichž je potřeba reformy více než zřejmá a kde dosud potlačené, nicméně latentně existující reformní síly začnou za nových podmínek otevřeně působit. Proto se nevzdávám naděje, že podobně jako tomu bylo v 60. letech v Československu, prorazí koneckonců i v Sovětském svazu a jiných zemích reálného socialismu nové Jaro. Cesta bude však jistě ještě dlouhá a trnitá.

Poznámka:

Stat' je českou verzí přednášky prosloušené prof. Kostou k ukončení jeho akademické činnosti na Goethově univerzitě ve Frankfurtu n. M. 18. února 1987. Originál vyšel též v listě Frankfurter Rundschau.

Autor čerpal materiál statí z těchto svých publikací:

Abriss der sozialökonomischen Entwicklung der Tschechoslowakei 1945-1977 (Nástin sociálně ekonomického vývoje Československa v letech 1945-1977), Frankfurt/M 1978

Wirtschaftssysteme des realen Sozialismus. Probleme und Alternativen (Hospodářské systémy reálného socialismu. Problémy a alternativy), Kolin n. R. 1984

Spolu s P. Geyem a W. Quaisserem: Sozialismus und Industrialisierung. Die Wirtschaftssysteme Polens, Jugoslawiens, Chinas und Kubas im Vergleich (Socialismus a industrializace. Hospodářské systémy Polska, Jugoslávie, Číny a Kuby ve srovnání), Frankfurt/M 1985

Spolu s P. Geyem a W. Quaisserem: Crisis and Reform in Socialist Economies (Krise a reforma v socialistických ekonomikách), Boulder, USA 1987